

Niet zo beschaafd als we dachten

*Koffiehuizen, sociabilisering en literaire socialisatie in Amsterdam,
c. 1685 – c. 1785*

Rianne de Koning
Docent Nederlands
riannedkoning@hotmail.com

Stephen Snelders
Universiteit Utrecht
s.a.m.snelders@uu.nl

Els Stronks
Universiteit Utrecht
e.stronks@uu.nl

Abstract

According to existing historiography the coffee house played an important role in the sociabilization of the late seventeenth- and the eighteenth-century bourgeoisie. The assumption in existing historiography is that the bourgeois went to the Dutch coffee houses to socialize, converse about political and ethical issues, and thus achieve personal growth. Sociabilization in the coffeehouses is assumed to have been encouraged by 'literary socialization': the conversations were spurred by the bourgeois' reading of texts and introduced them to literary reading of these texts. In this article, we question this historiography for the case of Amsterdam between 1685 and 1785 by a closer investigation of both literary representations of coffee houses and judicial (notary) sources. Coffee houses often appear as scenes of gambling and violent encounters in the notary archives. Literary representations (plays, diaries) confirm a more dissolute and less civilizing character of the Amsterdam coffee house. Moreover, the number of coffee houses in Amsterdam diminished in the eighteenth century, and literary representations are almost completely absent after 1730. They do not appear in a typical bourgeois novel such as *Sara Burgerhart*. We conclude that coffee houses did not play the key role in literary socialization and sociabilization previously assumed. The remaining question; which places did?

Keywords: sociabilization; literary socialization; coffee houses; Amsterdam's bourgeoisie; textual culture

1 Inleiding

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw verspreidde het gebruik van koffie als stimulerend en genotsmiddel zich door de westerse wereld. Er ontstond ook een nieuwe omgeving voor de rituele consumptie en het sociale verkeer rond koffie: de koffiehuisen. In de historiografie is in het verleden een belangrijke sociabiliserende rol toegekend aan deze koffiehuisen. West-Europese gegoede burgers zouden zich hier hebben bekwaamd in beschaafde en soms maatschappijkritische conversatie en manieren van lezen. In de late zeventiende eeuw en in de achttiende eeuw zouden de koffiehuisen hiermee voedingsbodem zijn geweest voor nieuwe vormen van literaire socialisatie en publieke meningsvorming (onder anderen Kloek & Mijnhardt 2001). We hebben het hier over het meer 'deftige' koffiehuis dat gefrequentieerd werd door de gegoede burgers en waar het drinken van koffie vaak van ondergeschikt belang was (in tegenstelling tot bijvoorbeeld koffieschenkers op straat of in wat bescheidener lokalen). Zoals we verderop zullen zien waren dit vaak herbergen die zich opnieuw gestyled hadden: consumptie van tabak en alcoholische dranken bleven er een belangrijke rol spelen.

De visie van een sociabiliserende rol van de koffiehuisen stuit echter op een aantal problemen wanneer we naar de Republiek kijken. Het is inmiddels al de vraag of mensen inderdaad anders gingen lezen. Het onderzoek naar leesculturen in achttiende-eeuws West-Europa leverde in de laatste decennia van de vorige eeuw een aantal hypothesen op die voor de Republiek niet of nauwelijks houdbaar bleken. Historica José de Kruif verwierp in haar proefschrift, zoals ook Mijnhardt en Kloek in een paar latere publicaties deden (Kloek & Mijnhardt 1993), Engelsings hypothese van een achttiende-eeuwse leesrevolutie. De Kruifs onderzoek naar boekenbezit en boekverkoop duidde allerm minst op de door Engelsings aangenomen overgang van een *intensieve* leescultuur waarin weinig titels circuleerden naar een *extensieve* leescultuur waarin vele groepen lezers heel veel teksten tot zich namen (De Kruif 1999). Een tweede hypothese die ter discussie is komen te staan is die van Jürgen Habermas dat het verschijnsel 'publieke opinie' in de achttiende eeuw ontstond als resultaat van de opkomst van de krant als achttiende-eeuws massamedium. Letterkundige Roeland Harms betoogde in zijn proefschrift *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* dat al in de

zeventiende-eeuwse Republiek de pamflettenindustrie een voedingsbodem vormde voor het ontstaan van een publieke opinie (Harms 2011).

In dit artikel nemen we een derde hypothese over de achttiende-eeuwse leescultuur in de Republiek op de korrel, namelijk die van literaire socialisatie. In het bijzonder gaan we kijken naar de rol die koffiehuisen in die socialisatie hebben gespeeld. De term ‘literaire socialisatie’ komt uit de literatuursociologie. Men duidt er het proces mee aan waarin lezers de kennis, vaardigheden en houding verwerven om deel te kunnen nemen aan de tekstuele, en met name literaire cultuur (zie bijvoorbeeld Lierop-Debrauwer 1990). Literaire socialisatie is van alle tijden, maar in de achttiende eeuw kreeg dat proces onder invloed van de Verlichting een specifieke richting en inkleuring. Dat kwam met name omdat lezen zich ontwikkelde van ‘een individuele bezigheid [...] tot een geduchte, meer structurele en institutionele kracht’, zoals Inger Leemans en Gert-Jan Johannes stelden in hun achttiende-eeuwse literatuurgeschiedenis *Worm en donder* (Leemans & Johannes 2013: 30). Het op die manier lezen van literatuur kwam in dienst te staan van een streven naar ‘sociabiliteit’, de competentie van gemakkelijke omgangsvormen in elegant gezelschap, met ‘de bijbehorende doelstelling: de deugd te beoefenen, te streven naar “beschaving”, in de zin van zedelijke verbetering en kennisvermeerdering, en zich te bevrijden van vooroordelen’ (Leemans & Johannes 2013: 270). Het ideaal van sociabiliteit raakte in de achttiende eeuw nauw verbonden met de Verlichting: het idee dat ‘via gemeenschappelijke activiteit én de zelfontplooiing én de algemene vooruitgang beter gewaarborgd zijn dan in een solistisch optreden’ (Van den Berg 1984: 154). Een mens kon volgens die verlichtingsfilosofie deugdzaam worden door de eigen gevoelens voortdurend af te stemmen met anderen. Institutioneel en structureel werd dit streven naar sociabiliteit door het voeren van gesprekken over het gelezene, omdat het lezen plaatsvond buiten de strikt private sfeer. In de tweede helft van de achttiende eeuw waren het leesgezelschappen en organisaties zoals de *Maatschappij tot nut van ’t algemeen* (1784) die het individuele lezen in institutionele banen leidden (Leemans & Johannes 2013: 157-248). De weg daarheen werd voorbereid in nieuwe publieke ruimtes waarin burgerlijk publiek met interesse voor gesprekken over gelezen literatuur elkaar ontmoette – de koffiehuisen –, en waar men elkaar beschaafde, zo stelden onder anderen de historici Kloek en Mijnhardt (Kloek & Mijnhardt 2001: 117-120). Al eerder, eigenlijk vanaf het ontstaan van de eerste deftige koffiehuisen eind zeventiende eeuw tot in de eerste decennia van de achttiende eeuw, zouden deze etablissementen verspreidingshaarden zijn geweest voor radicale en spinozistische Verlichtingsideeën – althans zo claimde Pim van Oostrum

in aansluiting op een wat losse, niet onderbouwde opmerking van Jonathan Israel over een ‘new urban middle-class coffee-shop deism’, waarmee Israel op ‘popular-philosophical discussion circles’ doelde (Van Oostrum 2006: 60; Israel 2001: 322). Zoals gezegd toonde het onderzoek naar verkoopgegevens van boekhandels en boedelinventarissen van met name De Kruif en van Kloek en Mijnhardt geen extensieve uitbreiding waarin veel lezers veel titels tot zich namen in de achttiende-eeuwse Republiek aan. Dit hoeft niet te betekenen dat er geen verandering in leesgedrag plaatsvond. Dat De Kruif, Kloek en Mijnhardt geen ander aanschafgedrag aantoonde, wil niet zeggen dat er niet juist in de koffiehuisen diepgaande gesprekken over daar circulerende teksten werden gevoerd en dus sociabiliteit plaatsvond. Toch stellen we het idee van de achttiende-eeuwse literaire socialisatie in de koffiehuisen die leidde tot sociabiliteit in dit artikel ter discussie door te betogen dat de laat zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse koffiehuisen niet de plaatsen waren waar burgers voor het eerst samenkwamen en sociaal contact gekoppeld werd aan diepgaande gesprekken naar aanleiding van wat ze gelezen hadden. We doen dat op basis van zowel archiefonderzoek als de representaties van koffiehuisen in de achttiende-eeuwse Nederlandse literatuur.

Er waren drie aanleidingen om dit onderzoek te starten. Ten eerste leverde recent onderzoek naar Engelse koffiehuisen (tot nu toe gezien als het model waarnaar de Nederlandse koffiehuisen zich richtten) een genuanceerder (en vanuit het idee van sociabilisering minder rooskleurig) beeld van wat er zich in die koffiehuisen afspeelde (Cowan 2005; Withington 2020). Ten tweede liet Thera Wijzenbeek in haar archiefonderzoek naar het reilen en zeilen van koffiehuisen zien dat in koffiehuisen ook werd gegokt en gespeeld, waardoor de vraag rijst hoe dit luidruchtig vermaak zich verhiel tot de conversaties die er zouden worden gevoerd. Hoewel het stadsbestuur van Amsterdam het huisvesten van gokken en het gokken met hoge inzet in 1697 verbood, blijven spelletjes opduiken in boedelinventarissen. Tien van de twaalf inventarissen van Amsterdamse koffiehuisen van rond 1750 hebben een biljart, en er wordt daar en op andere plekken ook alcohol geschonken, getuige de inventarissen. (Mogelijk gebeurde dat ook in de minder luxueuze koffiehuisen, de kleine koffieschenkers die vanuit een stalletje het gewone volk bedienden.) (Wijzenbeek 1994a; Hell 2017). En ten derde bracht een *text mining* onderzoek naar de roman *Sara Burgerhart* (1782) aan het licht dat het woord koffiehuis in deze roman nauwelijks voorkomt. Dat schrijfsters Wolff en Deken zelf vooral veel thee dronken, was eerder André Hanou al opgevalen (Hanou 2002). Feike Dietz en Lidewij Ponjée lieten in een artikel uit 2013 zien dat de romanpersonages in de *Sara Burgerhart* gelezen kunnen worden

als rolmodellen. De personages verbeelden met hun eigen leesgedrag hoe literaire socialisatie eruit kan zien, en vormen zo voor de achttiende-eeuwse lezers een instructiemiddel in het verkrijgen van sociabiliteit (Dietz & Ponjée 2013). Sara leeft een bestaan waarin de dames theedrinken en converseren, en waarin nette heren elkaar in het koffiehuis zouden kunnen treffen – maar dat koffiehuis is slechts één keer onderwerp van gesprek. In een brief van Anna, Sara's beste vriendin, schrijft Anna dat haar moeder een huwelijk tussen haar broer Willem en Sara afraadt. Willem zou niet opgewassen zijn tegen de toch wat eigengereide Sara die bijvoorbeeld 'gemeenzaam omgaat met een uwer [=Willems] Coffyhuis-bekenden'. (Wolff & Deken 1782: 202) Blijkens dit gedrag mengt Sara zich in de mannenwereld; gedrag dat betuigd zou moeten worden, maar waar Willems moeder hem niet toe in staat acht.¹ Dat die koffiehuisen zo afwezig zijn in deze roman, en koffie alleen als handelswaar wordt besproken, is wellicht even veelzeggend als de aanwezigheid van de biljartspelen in de inboedels van de koffiehuisen. Wat speelde zich daar af en in hoeverre bevestigen archiefbronnen en de spaarzame literaire representaties van koffiehuisen dat het achttiende-eeuwse koffiehuis een plek was van sociabiliteit, onder meer omdat literaire socialisatie zich er voltrok?

We gebruiken in dit artikel twee soorten teksten als bron om uitspraken te doen over de historische werkelijkheid: zowel literaire bronnen als toneelstukken en reis- en dagboeken, als archivale bronnen zoals infrajudiciële (notariële) archieven. Daarmee combineren we twee typen onderzoek die in het onderzoek naar de achttiende-eeuwse leescultuur nog niet zo vaak in verband met elkaar gebracht werden. Vaak ligt het accent op één van beide bronnen; bij De Kruij bijvoorbeeld op archiefbronnen, bij Leemans en Johannes op letterkundige. Dit combineren is problematisch, al was het maar omdat de letterkundige bronnen minder feitelijk lijken te zijn dan de archivale. In letterkundige bronnen als komedies vinden we alleen sterk gekleurde – want op humoristisch effect gerichte – representaties van koffiehuisen, zoals bijvoorbeeld *'t Koffyhuis. Kluchtspel* uit 1712 al in de genreaanduiding zichtbaar maakt. Ook ooggetuigenverslagen en dagboeken dragen hun kleuring. Maarten Hell constateert op basis van notities van de theoloog Karl Friedrich Bahrdt dat toen deze in 1779 dagelijks een tochtje maakte 'naar koffiehuisen om nuttige relaties op te doen', hij daar '[...] slechts lethargische dikbuikige Nederlanders (trof) in een treurigmakende

1 Het text mining onderzoek werd uitgevoerd door Tanne Bloks met de tools Voyant, AntConc en Mallet om een beeld te krijgen van de frequentie en spreiding waarmee de woorden (in verschillende spellingsvarianten) koffie en thee in die roman gebruikt werden.

tabakswalm' (Hell 2017: 211; Jensen 1936: 39). De kleuring van deze beelden is voor een letterkundige analyse ook van groot belang, en wordt daarmee in onze analyse allerm minst genegeerd: met welke connotatie en in welke context figureert het koffiehuis, en wat zegt dit over toenmalige ideeën over de functie ervan? De archieven die we raadpleegden, lijken feitelijker, maar geven naar onze inschatting een evenzeer eenzijdig gekleurd beeld, omdat het vooral om archieven gaat waarin contacten met justitie vastgelegd zijn. Ook hier is van betekenis dat die koffiehuizen juist in dergelijke archieven figureren. We zien in het combineren van de twee soorten bronnen dus uitdagingen maar ook mogelijkheden, en vooral de mogelijkheid om vanuit twee perspectieven te gaan bepalen of de hypothesen over sociabilisering in de koffiehuizen correct zijn. Bevestigen de soorten bronnen elkaar of juist niet? Beperking in ons onderzoek is dat we (vanwege de pandemie) alleen naar gedigitaliseerde bronnen keken, zowel waar het literaire als archivalische bronnen betreft. En we beperken ons tot Amsterdam: om de dynamiek tussen beeldvorming en werkelijkheid te begrijpen, veralgemeniseren we niet tot de hele Republiek. De focus op Amsterdam wordt ingegeven door het feit dat in deze stad zaken en handel – en dus kapitalisme, en de gegoede burgerij die met name het koffiehuis graag bezocht (Van Oostrum 2002: 53) – tot bloei kwamen, en zo een goede casus biedt voor ons onderzoek.

2 Koffie, koffiehuizen, literaire socialisatie en sociabiliteit: de (inter)nationale historiografie

Na 1650 verspreidde koffie zich als nieuwe *drug* in Noordwest-Europa. Koffie kreeg een plek onder de *licit 'soft drugs' of choice* van de burgerlijke elite (Smith 1995: 148). De nieuwe *drug* bracht nieuwe consumptierituelen mee. Die ontwikkelden zich met name in koffiehuizen: al eerder populair in Engeland en vanaf circa 1665 ook in de Republiek der Verenigde Nederlanden te vinden. Rond 1700 heeft alleen Amsterdam al 32 koffiehuizen. Hoewel dit aantal afneemt in de loop van de achttiende eeuw, verdwijnt het koffiehuis niet meer uit de Nederlandse samenleving (Wijsenbeek 1994a: 34-54). Parallel aan deze ontwikkeling in de koffiehuizen raakte koffie in Nederland ingeburgerd in de privésfeer, zoals Voskuil en Wijsenbeek schetsten (Voskuil 1988; Wijsenbeek 1994b; zie ook McCants 2008).

In de internationale historiografie heeft het koffiehuis een bijzondere plek. Bestaand onderzoek typeert het koffiehuis als een plek waar men niet alleen kwam om koffie te drinken, maar ook leerde deel te nemen aan het proces van literaire socialisatie dat bijdroeg aan sociabiliteit. Het koffiehuis

zou daardoor een sleutelrol hebben gespeeld in de civilisatie van de zeden van de vroegmoderne mens (vooral: man) in achttiende-eeuws Noordwest-Europa, en was de plek waar het publieke debat, en ook de publieke opinie zich ontwikkelde: ‘As a site of transition between premodern and modern life, the early modern city underwent changes in tangible spaces such as residential houses, squares, and coffeehouses which were contingent with the transformations of more intangible spheres and domains, such as “the private sphere” or “the public domain”’ (Pierik 2022: 24; zie ook Jansen 1976: 101-102).

Volgens de bestaande historiografische traditie zouden mannen zich in het achttiende-eeuwse koffiehuis volkomen anders gedragen dan op locaties waar ze vóór het ontstaan van koffieuizen informeel bij elkaar kwamen. Luidruchtige en vaak gewelddadige omgangsvormen in kroegen en herbergen werden vervangen door beschaafde discussies over literatuur, zaken en politiek. Koffie, een *drug* die gezien werd als middel dat matigheid en zelfcontrole in de hand werkte, verving de ontremmende alcohol die in herbergen en kroegen werd geschonken (Smith 1995; Schivelbusch 1992; Schotel 1905). Koffie was een drug van de ‘bourgeoisie’, en de toenemende populariteit ervan was sterk verbonden met de ontwikkeling van het vroegmoderne kapitalisme en de opkomst van handelseconomieën (Goodman 1995). Het beeld van het beschavende Noord-Nederlandse koffiehuis is met name sterk beïnvloed door de (oudere) Engelse historiografie. Voor Nederland liet Wijsenbeeks onderzoek in 1994 zien dat koffieuizen voor mannen plekken waren om te socialiseren, te converseren, nieuwtjes uit te wisselen en de binnen- en buitenlandse kranten door te nemen (Wijsenbeek 1994b). Kloek en Mijnhardt versterken dat beeld en leggen in *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (2001) expliciet de vergelijking met Engeland. Ook daar gingen mannen naar het koffiehuis voor koffie en chocola en om ongedwongen te debatteren over het nieuws en zaken (Kloek & Mijnhardt 2001: 71). Kloek en Mijnhardt signaleerden ook dat openbare ‘bijlessen’ in bijvoorbeeld de natuurkunde zoals die in Engeland in koffieuizen werden gegeven, in de Republiek in genootschappen plaatsvonden.

Gepraat werd er in het Noord-Nederlandse koffiehuis echter volop, al dan niet aan de hand van spectatoriale geschriften, stelde Dorothee Sturkenboom (Sturkenboom 1998: 319). Van Oostrum sprak in navolging van Geert Jansen over ‘stuiveruniversiteiten’ (Van Oostrum 2006: 60; Jansen 1976: 95). Dit laatste lijkt dan vooral gebaseerd op het beeld dat opdoemt uit het anonieme *De gedebaucheerde en betoverde koffy- en thee-weereld* (1701): ‘De anonieme auteur noemt de koffieuizen “in veel steden, maar ook in dorpen” plaatsen des verderfs, die dagelijks van ‘s morgens tot ‘s avonds bezocht worden door

“allerhande soorten van menschen, tot snyders en Wevers inclusief”. [...] Men drinkt koffie, rookt een pijpje: wevers en snijers omklemmen “deze adelyke pypen” met een “barsen trots”. Bovendien wordt men er “gemeenlyk met de naam van myn Heer, of ten minsten die van Monsieur getituleert”. Men occupeert zich met het “leesen van Couranten, ’t speelen van ’t Schaak, Boon of Damspel, het discoureren over de nieuwe tydinge”, en spreekt er vooral over “Politie[k], Theologie, en Oorlog”. Studenten zijn liever hier dan op college’ (Van Oostrum 2006: 62). Jansen, waar Van Oostrum zich op baseert als zij de term ‘stuiveruniversiteit’ gebruikt, gebruikt die term alleen in verband met koffiehuisen in Engeland, Oostenrijk en Frankrijk, waar veel bronnen op het bestaan van dergelijke colleges duiden (Jansen 1976: 95-152).

Van Oostrums suggestie dat de Staten van Holland koffiehuisen vooral wilden verbieden als broedplaatsen van nieuwlichterij en subversieve omgangsvormen wordt door haar niet geschraagd door de bronnen (Van Oostrum 2006: 61-62), wel is duidelijk dat er ordonnanties waren om ordeverstoringen vanuit de koffiehuisen tegen te gaan (Jansen 1976: 161). Er valt aan te nemen dat ook spinozisten wel eens in een koffiehuis kwamen en daar met elkaar converseerden. Ook gezelschappen als herensociëteiten en vrijmetselaarsloges gebruikten de koffiehuisen als plek waar de leden zich onder het genot van drank en een maaltijd konden beschaven met hun conversaties (Kloek & Mijnhardt 2001: 119-120). Maar een contemporaine bron als Justus van Effen meldt dat de conversaties in de koffiehuisen in de Republiek wezenlijk verschilden van de meer intellectuele debatten die hij in koffiehuisen in Londen waarnam (Jansen 1976: 167). Veeleer lijken de koffiehuisen met name eind achttiende eeuw de plaatsen waarop politiek geïnteresseerden – patriotten – samenkwamen om vandaaruit opstootjes te organiseren (Jansen 1976: 172-174).

Mijnhardt en Kloek stellen dat we weinig weten over de culturele functie van deze instellingen door beschrijvingen van koffiehuisen in de toenmalige literatuur: ‘Opmerkelijk is in ieder geval dat, terwijl in de Engelse contemporaine literatuur het verschijnsel koffiehuis een enthousiast besproken thema is geweest, de Nederlandse auteur aan het koffiehuis niet veel aandacht besteedt’ (Kloek & Mijnhardt 2001: 98-101; citaat op 119). Leemans en Johannes belichten in hun literatuurgeschiedenis *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek* (2013) die culturele functie nader. Ten eerste werden in koffiehuisen tijdschriften, kranten en pamfletten voorgelezen en bediscussieerd en toneelstukken opgevoerd, zo stellen zij (Leemans & Johannes 2013: 92). Ten tweede waren er representaties van koffiehuisen in literatuur te vinden, waardoor het idee van een koffiehuis als plaats waar men al debatteerde over wat er gelezen was, breder

post kon vatten. Ze citeren uit *De Mensch Ontmaskert*, een weekblad uit 1718, een passage met een scène in een koffiehuis. Een jonge man maakt een rommeltje van een exemplaar van *De Mensch Ontmaskert* dat op de leestafel ligt, tot woede van de baas van het koffiehuis:

Een jong Heer [...] was bezig geweest om zulks in de Koffikamer, met de vier half bladen van den *Mensch Ontmaskert* [...] te doen, wanneer de Meester van 't huis, zulks vernoomen hebbende, hem in zynen arbeid en netheit gestoord hadt. [...] De Koffimeester toonde zich vry misnoegt, en begeerde, dat de jonge Heer hem voor het bederven van den *Ontmaskerden Mensch* zou voldoen. (Leemans & Johannes 2013: 259, 266 en 216-217)

Leemans en Johannes presenteren de koffiehuisen als voorlopers van de genootschappen die in de achttiende eeuw opkwamen en die hun samenkomsten en activiteiten zagen als een bijdrage aan het nationale herstel van de burgerlijke – zedelijke – beschaving (Leemans & Johannes 2013: 160). In andere woorden, de volmaakte plek voor het specifieke achttiende-eeuwse literaire socialisatie-offensief.

Ook op de website Literatuurgeschiedenis.org, bedoeld voor het voortgezet onderwijs, is dit het beeld dat gedeeld wordt. Op de themapagina 'Koffiehuisen als verlichte vrijplaatsen' worden koffiehuisen getypeerd als plekken waar burgers van allerlei leeftijden en komaf samenkwamen en tot verlichte gesprekken kwamen.² Om dit punt te maken wordt verwezen naar een passage van het satirische tijdschrift *Het koffy-huis der nieuwsgierigen* (1744-1746), waarvan Hermanus van den Burg de enige auteur was (Blauw 1977; Van der Tol 1993). In 1745 tekende Van den Burg op:

De vrijheid die in die burgerlyke saletten heerst, geeft gelégenheit aan allerlei slag van personen om 'er zig wel te doen kennen, en anderen, tot zelfs ond'r 't hemdt toe, te léren kennen; elk spreekt 'er naar mate zyner oogmerken, neigingen en geaardhéd'n 't Jonge volk zegt 'er zeer vrymoedig wat het doet; de Oude grijaards, wat en hoe zij plégen te werk te gaan; en de zotten, wat zij genégen zijn te willen doen. De Hoogmoedige smaalt 'er op de Aghtelozen, en de Luyaaardt vit op den Hoogmoedigen. De Koopman vervloekt 'er den oorlog en de Vegter verdoemt den vréde, de Geleerde veragt ze allen die ryk zijn, terwijl hy met hert en ziel rijk wenst

2 <https://www.literatuurgeschiedenis.org/18e-eeuw/koffie-tabak-en-debat>.

ryk te wézen: van gelyke bespot en veragt de Rykaart alle wétenschappen en Geleerde lieden (*Koffy-huis* 1745, fol. A4r).

Het delen van onderlinge inzichten en standpunten wordt in de titel van deze themapagina typisch ‘Verlicht’ genoemd.

3 Het Amsterdamse koffiehuis als bedrijf

Hoe ontwikkelde de bedrijfstak zich? Koffiehuizen begonnen te ontstaan na 1660, maar het beginjaar van onze onderzoeksperiode, 1685, is gekozen omdat dan het koffiehuis een min of meer gevestigd onderdeel van het Amsterdamse straatbeeld lijkt te zijn geworden. Het begon zich te onderscheiden door inrichting, uitstraling en reputatie van kroegen en herbergen, en van meer eenvoudige koffiedrankbereiders, koffieschenkers of koffieverkopers die aan min of meer ambulante handel deden en die vanaf 1663 incidenteel opduiken in Amsterdamse bronnen (Wijsenbeek 1994a: 36-38; Van Oostrum 2006: 53; Hell 2017: 211-212). De oudste boedelinventaris van een Amsterdams koffiehuis, uit 1673, is gevonden door de Amsterdamse gemeentearchivaris Nicolaas de Roever. Het gaat hier om een vertrek van een (vermoedelijk) Armeense koopman die koffie en chocolade schenkt, maar geen andere dranken (De Roever 1902: 64). Om een koffiehuis zoals dit na de jaren 1680 gestalte kreeg, gaat het hier zeker nog niet. Mogelijk wordt dit type deftige koffiehuis een modeverschijnsel na 1688, in navolging van Engeland en getriggerd door de *Glorious Revolution* en de Nederlandse betrokkenheid daarin.

In koffiehuizen zoals wij die hier bedoelen, werd niet alleen koffie gedronken, maar ook tabak gerookt en alcohol geschonken. We kunnen zelfs stellen dat koffie er niet de belangrijkste consumptiewaar was (vergelijk Withington 2020: 40-75). En het was er druk. Een veel aangehaalde bron voor het Amsterdamse koffiehuis rond 1685, is de Amsterdamse arts Steven Blankaart die in 1686 in zijn *Verhandeling van de coffée* schreef: ‘[...] wyl onse Natie boven andere in wat nieuws op te speuren onverzadelijk is, soo is [koffie] soo gemeen geworden, dat men de Coffi-huisen tot Amsterdam soo vol van menschen siet, dat se gepropt sijn’ (Blankaart 1686: 142). Het is bij Blankaart niet duidelijk over wat voor soort ‘coffi-huisen’ het gaat, maar duidelijk is wel dat ze populair zijn. Kroegen of herbergen wijzigden om marketingredenen hun naam in koffiehuizen en speelden op andere manieren in op wat het publiek wilde (Hell 2017: 215-216). Een paar jaar na de publicatie van Blankaarts verhandeling zien we dat de nieuwe mode

die overslaat uit Frankrijk en Engeland de koffiehuisen nog meer contour geeft. Als in 1691 de herberg Groot Schild van Frankrijk (ook bekend als Plaats Royaal) in de Kalverstraat failliet gaat, komt daar het Royaal Koffiehuis – waar trouwens nog gewoon alcohol te verkrijgen was. Overigens gaat het ondanks deze nieuwe strategie om onbekende redenen nog steeds niet florissant met deze uitbating (Hell 2017: 195-197, 214).

Dit is het type koffiehuis dat we in dit artikel centraal stellen: met een grote gelagkamer en keuken, gunstig gelegen om de hoek van de Dam, vlakbij raadhuis, wisselbank en koopmansbeurs. Minstens negen verschillende koffiehuisen lagen in de buurt van de beurs: de Drie Kroontjes of Het Gekroond Coffyhuys in de Kalverstraat, dat een koffiefontein bezat en een trefpunt was voor acteurs, dichters en kunstschilders, Het Engelse Koffiehuis of Quincampoix in dezelfde straat, en het Franse Koffiehuis er schuin tegenover waren ontmoetingsplaatsen voor de beurshandel. Ook de biertapperij het Reigertje, eveneens om de hoek van de Dam, in de Kromelleboogsteeg, wordt in 1692 een koffiehuis: de Levantse Koffiebaal. De grote spiegel met vergulde lijst, de koperen kroon (verlichting), de met leder beklede stoelen en vier ‘zeer oude’ tafels behoorden nog tot het oude kroeginterieur. Ook de zes damborden en de grote voorraden tabak kon je evengoed in een herberg aantreffen (Hell 2017; Wijsenbeek 1994a: 94).

Dat er een nieuwe lucratieve markt aan het ontstaan was, blijkt vooral uit het belastingregime. In 1674 leidde de poging van de Staten van Holland om recreatiegeld te heffen op het gebruik van dranken (waaronder koffie) in openbare gelegenheden nog tot niets: Amsterdam vond belasting op koffiehuisen niet interessant (Wijsenbeek 1994a: 38; Elias 2005: 39-40). Tegen 1690 veranderde dit. In 1689 hieven de Staten van Holland een impost (accijns) op het koffieschenken. Koffieschenkers werden verplicht een vergunning aan te vragen en te betalen bij hun stadsbestuur. Tien dagen later, op 7 oktober, maakten de burgemeesters van Amsterdam bekend dat alle koffieschenkers zich bij de belastinginner en de secretarie moeten melden voor een vergunning (Commelin 1693: 636; Wijsenbeek 1994a: 39-41).³ In 1693 vroegen twintig Amsterdamse koffiehuisen om belastingverlaging, maar hun verzoek werd niet gehonoreerd. Impost-betalen werden ontdoken: in 1705 waren er twintig wanbetalers (Wijsenbeek 1994a: 42; Hell 2017: 214-215). Meer dan veertig jaar later rekende een makelaar de impost op koffie nog steeds tot de ‘plaagpachten’ (Oldewelt 1955: 55). In 1707 was het bedrag dat betaald moest worden om

3 De inning van de imposten werd tot 1748 verpacht. Na de pachtersoproeren van 1747-1748 werden ze geïnd door de overheid.

een koffiehuis op te richten opgelopen tot 500 gulden (vandaag ongeveer 6000 euro in koopkracht) – een bedrag dat niet iedere ondernemer op tafel zal hebben kunnen leggen (De Roever 1902: 62; Wijsenbeek 1994a: 42).⁴ Het ging om behoorlijke bedragen, wat ertoe kan hebben bijgedragen dat ons type koffiehuis voornamelijk gericht was op de gegoede burger. Volgens De Roever ging voor de *hausse* de deftige burger nog niet naar zulke gelegenheden, maar de jongeren wel: ‘Een Amsterdammer, Pieter de Wit, die in 1671 een boekje uit het fransch vertaalde, verklaarde zelfs dat hij het deed in uurtjes aan koffiehuis en herberg ontstolen’ (De Roever 1902: 64).

De opkomst van het meer luxueuze koffiehuis en de invoering van de belastingen ging samen met het ontstaan van een geregelde aanvoer van koffie naar Amsterdam. Vanaf 1686 bracht elke retourvloot van de VOC wel koffie mee, en na 1690 was er bijna elk jaar een koffieveiling in Amsterdam. Aanvankelijk kwam de meeste ingevoerde koffie nog uit de Levant, maar nadat de VOC zelf koffie was gaan verbouwen op Java kwam (na 1711) de invoer van Javaanse koffie op gang en daalden de prijzen. Vanaf 1723 werd er ook koffie ingevoerd die was verbouwd op de plantages in Suriname. De Republiek werd een belangrijke doorvoerhaven van koffie voor de Scandinavische landen en vooral voor de Duitse oosterburen (Glamann 1958; Reinders & De Wit 1994).

Koffie werd in de achttiende eeuw langzaam een artikel van massaconsumptie (Voskuil 1988; McCants 2008; Van den Heuvel & Van Nederveen Meerkerk 2010). In 1726 beweerde Francois Valentijn dat ‘meijden en naeisters nu smorgens hare coffi moeten hebben of de draad wil door het oog van de naald niet’ (geciteerd in Lesger 2005: 47). Maar dit zegt nog weinig over ons type koffiehuizen. Die lijken juist niet bedoeld te zijn geweest voor massaconsumptie. Volgens Wijsenbeek concentreerden deze koffiehuizen zich in de centra van de steden, zoals in Amsterdam in de buurt van de beurs in de Kalverstraat en op de Dam (Wijsenbeek 1994a: 43).

Niet alle koffiehuizen richtten zich echter op een heel deftig publiek. Op de Dam op de Oosthoek van de Kromelleboogsteeg was het vermaarde koffiehuis De Gouden Leeuw. In de Gouden Leeuw kwam ‘ryp en Groen [...] arme lieden van fatsoen en ryk Kanalje’ (Hell 2017: 216-220). De grote aantallen bezoekers moeten ervoor gezorgd hebben dat koffiehuizen voor de eigenaren een lucratieve bron van inkomsten konden zijn. ‘Het was een goede zaak’, concludeert Jacob Bicker Raije in zijn dagboek. Eigenaar en

4 Waarde gulden: <https://iisg.amsterdam.nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php>.

boekhandelaar Hendrik van Eyl had er met het ‘koffieschenken [...] een konsiderabele stuiver geld gewonnen’ (Bicker Raye 1935: 301).

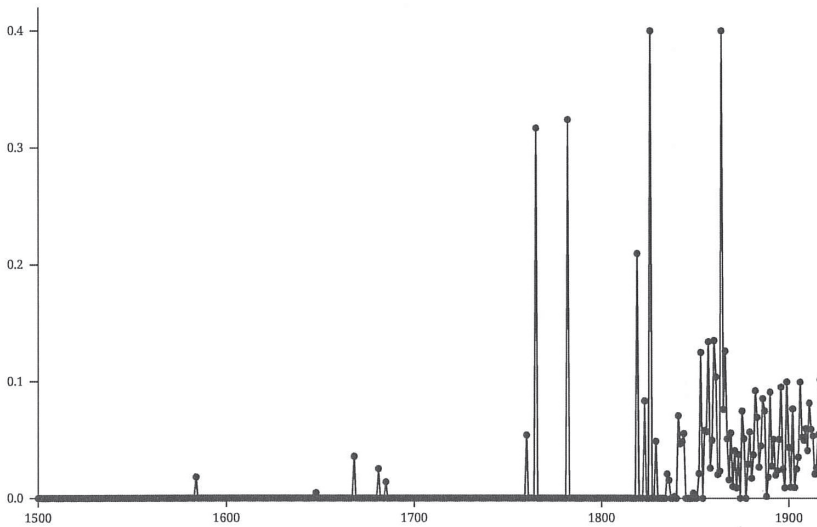
De aantrekkingskracht van het koffiehuis verminderde in de loop van de achttiende eeuw. In 1742 waren er nog maar veertien koffiehuisen met een vergunning in de stad (Hell 2017: 219). Volgens Wijsenbeek probeerden uitbaters de aantrekkingskracht van hun koffiehuis te vergroten door biljarts te plaatsen of door achterkamers te verhuren aan gezelschappen en sociëteiten (Wijsenbeek 1995a: 92). In het laatste kwart van de achttiende eeuw gingen maar liefst tien koffieschenkers failliet (Hell 2017: 221). Dat het aantal koffiehuisen in Amsterdam tussen 1700 en 1800 terugliep, lijkt enigszins haaks te staan op het idee van hun belangrijke rol in de sociabilisering van de achttiende-eeuwse burger. Maar nog belangrijker voor het wegen van deze these is het antwoord op de vraag: wat gebeurde er eigenlijk in die koffiehuisen?

4 Letterkundige representaties van het Amsterdamse koffiehuis

Het beeld dat Mijnhardt en Kloek hadden – dat er in de Nederlandstalige literatuur van de achttiende eeuw maar weinig aandacht is voor het koffiehuis – wordt bevestigd door een zoekopdracht met de nGram viewer in de Digitale Bibliotheek Nederlandse Letteren (DBNL). Het corpus van de DBNL is zeker niet volledig, maar is wel samengesteld met het doel een representatieve selectie van de totaalproductie te geven.

Het woord ‘koffiehuis’ (in spellingsvarianten) duikt pas na de achttiende eeuw vaker op. Andere gedigitaliseerde tekstcollecties (Liederenbank, Knuttel-pamfletten en reisverslagen uit de database Early English Books Online (EEBO)) laten hetzelfde beeld zien. Via Google Books deden we aanvullend onderzoek, en ook via die route is het aantal vondsten niet al te groot. Het aantal teksten dat over Amsterdamse koffiehuisen gaat, is ongeveer een derde van het hele gevonden corpus van literaire teksten waarin koffiehuisen een rol spelen. Dat betekent op zich niets anders dan dat literatuur niet vaak gebruikt is om Nederlandse lezers een beeld te geven van de rol die een koffiehuis in hun leven kon spelen. De impact van die literatuur kon desalniettemin groot zijn, met name omdat we zien dat veel van de eerste teksten waarin we het koffiehuis tegenkomen, toneelstukken zijn die een groot publiek konden bereiken.

In het *Het Suynich en Vermaeckelijck Coffy-huys ofte eene Versameling van een party vermakelijke en koddige Kluchten* uit 1678 vinden we een allereerste

Figuur 1. Ngram viewer grafiek met de relatieve frequentie van het woord 'koffiehuis', van 1500 tot 2020. Bron: <https://www.dbnl.org/ngram-viewer/>, geraadpleegd 26 maart 2021.

vermelding van een Amsterdams koffiehuis. In een anekdote wordt gesproken over de eerste 'koffiemaker' in Holland, een zekere Meester Kit:

Een seker huysman, yets te doen hebbende tot Meester Kit, eerste Coffy-maecker in Hollant, vraegt een seker vrient, of hy hem niet en wist te wijsen waer Meester Kud eerste Koffer-maecker in Hollant woonde. De ander om geseyde vraegh-lacchende antwoorde, huysman hier woonen soo veel koffie-makers in Amsterdam, dat het een konst soude zijn juist te weten wie de eerste is geweest, maer ick geloof (seyt hy) dat ghy abuys hebt in 't seggen, je meent mogelijkck Meester Kit, eerste Coffy-maker in Hollant. Ja seyt den boer, die sal het wesen: waer op de vrint hem tot Meester Kit wees. (*Het Suynigh en Vermaeckelijck Coffy-huys* 1678: 2)

De cultuur en atmosfeer van een koffiehuis zijn in deze bron niet aan de orde. We komen er wel door te weten dat het aantal koffiemarkers, en dus ook de plekken waar je koffie kon kopen, in rap tempo aan het groeien was.

In 1685 is de ambiance die het koffiehuis biedt voor het eerst een onderwerp van gesprek in de komedie van de Amsterdamse arts en auteur Pieter Bernagie, *De Ontrouwe Kantoorknecht en Lichtvaerdige Dienstmaagd*. Het stuk draait om de ontmaskering van Eduard, die al meerdere keren als bedrieger aan de kaak is gesteld en aan het eind van het stuk zijn streken niet verleerd blijkt te zijn. Jordan vertelt aan zijn broer Jasper dat hij niet

tegen zijn vrouw durft te zeggen dat ze Eduard beter niet meer bij hen thuis ontvangt. Jordens vrouw slaat hem, dus eerlijk durft hij met haar niet te zijn. Zijn broer Jasper vindt dat wel gemakkelijk, maar wil ook dat Jorden zijn vrouw erop aanspreekt. Anders zal hij het in het koffiehuis vertellen:

Jasper

Ik ga het allemaal aan de vrienden 'n 't Coffihuis vertellen, dan weet het volks genoeg.

Jorden:

Blyf, ik zal.

Jorden wil daar zijn gezicht niet verliezen en zal het nu zelf aan zijn vrouw gaan vertellen, belooft hij Jasper. Ze gaan samen naar haar toe, en weer dreigt Jasper met het koffiehuis als Jorden om de zaak heen draait:

Jasper

Spreek, of het Coffihuis ...

Jorden

Liefstentje, ik zeg het om reden ...

Met even later een herhaling van zetten:

Jasper

Spreek uit je mond, hoe staje? het Coffihuis ...

En nog eens, nu nog korter:

Jasper:

de Coffi ... (Bernagie 1685: 19-26)

Bernagies *De Ontrouwe Kantoorknecht en Lichtvaerdige Dienstmaagd* wordt in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* geciteerd om aan te geven dat de ambiance in het koffiehuis zoals hier beschreven, die van een 'besloten club' was. Die interpretatie lijkt wat ver te gaan: het stuk laat eerder zien dat een vaste vriendengroep elkaar in het koffiehuis treft en daar kletst. Maar wat in het koffiehuis besproken wordt, is niet bedoeld om in het koffiehuis te blijven en van beslotenheid is dus geen sprake. Diepgaande gesprekken voert men in deze omgeving niet: het blijft bij (speels) geroddel.

De Engelse reiziger William Mountague schetst in 1696 een vergelijkbaar beeld in zijn *The delights of Holland: or, a three months travel about that and the other provinces*. Men voert in het koffiehuis geen gesprekken van belang. In al zijn rondreizen is hij slechts twee mensen – een dichter en een burger – in een koffiehuis tegengekomen met wie wel een gesprek op niveau te voeren was. Wat Mountague precies verstaat onder een gesprek ‘op niveau’, valt uit zijn woorden niet geheel op te maken. Wel is duidelijk dat wat er besproken wordt, niet aan zijn verwachtingen van gesprek op niveau voldoet. De mannen spelen in het koffiehuis vooral kaartspelletjes (Mountague 1696: 164-166, 183-184). In Utrecht, Den Haag en Amsterdam met name ziet hij mannen op zondag veel vrijheid nemen: ook dan gaan ze naar het koffiehuis om te kaarten, dobbelen en drinken. In Zeeland zijn de mensen veel strenger (Mountague 1696: 200-201).

In de klucht *Theezieke juffers* uit 1701 zien we, net als in Bernagies *De Ontrouwe Kantoorknecht en Lichtvaerdige Dienstmaagd*, het koffiehuis geschetst als plaats waar de roddels samenkomen. Leonoor moet van haar ouders met de rijke Joost trouwen, maar houdt van Jacob. Haar meid verzint een list. Ze laat de knecht van Jacob zich voordoen als de broer van Koenraad, de vader van Leonoor. Koenraad was nog jong toen die broer naar de Oost ging, en er zijn twaalf jaren verstreken, dus herkennen zal hij zijn broer niet. Jacob moet zich voordoen als de knecht van die broer, ook Oost-Indiëvaarder. Als beiden eenmaal bij Kniertje en Koenraad thuis zijn uitgenodigd, grijpen Jacob en Leonoor hun kans en stellen met een vrijpartij (waarbij ze zich laten betrappen, ze doen net alsof ze thee halen uit een meegebrachte kist maar doen daar zo lang over dat Kniertje ze komt opzoeken), de ouders voor het blok. Jacob blijkt door een erfenis meer geld te hebben dan gedacht, en wordt als bruidegom aangenomen. Bij aanvang van het stuk zitten Leonoor, haar moeder Kniertje en dienstmeid Trijn thee te drinken. Koenraad ziet ze zitten, en merkt op dat vrouwen tegenwoordig niets anders meer lijken te doen dan theedrinken en kletsen. Alle rangen en standen mengen zich zo onder elkaar: ‘Zy krygen kennis aan malkander, schoon ze malkander nooit gezien hebben, of by malkander verkeerd’ (Krook 1701: 2). De saletjonkers (laatdunkend bedoeld, ‘heertjes’) volgen dat verkeerde voorbeeld met al hun geklets. Als Koenraad zijn hart gelucht heeft over vrouwen en saletjonkers, ziet Kniertje haar kans om haar hart te luchten over wat mannen in koffiehuisen doen: ze zijn er vanaf elf uur, betalen een stuiver per kopje koffie, en praten daar heel veel. Kniertje: ‘Zo vraag ik jou, offer wel grooter klapscholen zyn, vol zotterny, / Als de koffyhuizen?’ Met mannen die er ‘[...] niets anders doen als van yders gebreeken, of staatzaken te snappen’ (Krook 1701: 4). Wat er besproken wordt, is dus deels van zeer persoonlijke

aard (ieders gebreken), deels van politieke aard (staatszaken). Maar welk onderwerp de bezoekers ook te pakken hebben, volgens dit personage komen de gesprekken het niveau van geklets en zottepraat niet te boven. Het stuk leert ons ook wat bezoekers van verschillende leeftijden er met elkaar praten: 'jonge melkmuilen' praten er met ouderen, en dat gaat zo door tot het eten:

Kniertje

En dan zynder noch Koffyhuizen in avendant [=in overvloed],
Daar men alderleije gedistilleerde wateren kan krygen, in ons land [...].

Koenraad

Maar hier in Amsterdam verkoopt men geen gedistilleerde wateren of
Brandewijn.

Kniertje

't Kan zyn, dat 't hier niet doen, ik heb 'er zo naauw niet na vernoomen,
Maar 't is zeker dat de mannen, alle dagen, om de Koffy alleen niet by
malkand'ren, in de Koffyhuizen, koomen.

Maar wel om malkaâr tyd te stellen, waar ze, na den eeten, by een zullen
komen by de wyn. [...]

Hoeveel zynder wel, die zo op een avond, meêr zoeken maken in een
kroeg,

als de vrouwen in een heel jaar met Thee drinken. (Krook 1701: 5-6)

Alleen mannen nemen deel aan de gesprekken. Het wordt voorgesteld alsof de mannen er al vroeg zijn, laat weggaan, en al die tijd met elkaar kletsen. In het stuk zitten geen passages waarin duidelijk wordt dat het koffiehuis als plek voor sociale ontmoetingen leidt tot gesprekken die de roddel van de dag overstijgen.

Voor vrouwen was het koffiehuis zeker niet de plek waar ze aan gesprekken – van welke aard ook – deel konden nemen. In het lied *Of het thee geselschap der Haaghse jufferen* (verschenen na 1679), 'Een Nieuw aengenaem Liedt, Van het Thee Geselschap' lezen we dat voor hen andere locaties, met ook een andere drank, de plekken waren waar zij samen konden komen:

En wilt al dees Juffertjens groeten

Die daer nu zijn vergaert,

En die haer lusjes nu boeten

met de Thee goet van aert,

Die den Indiaen, Onbelaen

Komt schencken uyt gulde koppen,
En voert die uyt 't Oost
Door Nephunis kroost,
Tot binnen ons Amstel' Stadt,
Schenckt de Jufferjens dat.

[...]

De Thee sal u weer verfrisse,
De dampen uyt het Hoofd
En alle pijn slisse
Die u de Lust berooft:
Oock 't hitsige bloet, koelen doet
En stut oock van Gal te braken:
Daer boven noch mee,
Verwarremt de Thee
Des Winters een mensch sijn Lijf
Tot een groot gerijf. (*Nieuw-Amsterdams minne-beekje* na 1679: 4)

Dat wil niet zeggen dat vrouwen in literaire representaties van koffiehuisen geheel ontbraken, maar als ze erin voorkomen, hebben ze de rol van bedienend personeel, en niet van gasten. Dat is het geval in *'t Koffyhuys. Kluchtspel* van auteur, acteur en koffiehuisshouder Willem van den Hoeven uit 1712 (baas van De Drie Kronen in de Kalverstraat). De baas van koffiehuis, Sofy, is een vrouw. Een van de eerste dingen die zij over zichzelf vertelt, gaat over haar sociale achtergrond als brave burger: '[...] mijn ouders waaren braave Burgers, die myn opschik [= kleding, uitdossingen] kosten betaalen' (Van den Hoeven 1712: 8). In dit stuk zien we voor het eerst de mannen niet alleen praten, maar ook lezen in het koffiehuis. Ze lezen er kranten:

Frans Buur

Annaatje, waar zyn de Couranten? laat zien wat zy ons goeds melden.
(Van den Hoeven 1712: 33)

Sofy is als bazin net als de mannen in het koffiehuis geïnteresseerd in politiek, want één van de eerste dingen die ze in het stuk doet, is een lied zingen over de politieke toestand van de Republiek (de vreugde dat Frankrijk op het punt staat vrede te gaan sluiten) (Van den Hoeven 1712: 9).

In *'t Koffyhuys. Kluchtspel* zijn de vaste bezoekers allemaal mannen die kranten lezen, maar het zijn niet de kranten die tot de wat langere gesprekken

leiden. De politieke nieuwtjes worden kort en zonder commentaar gedeeld. Uitgebreide passages zijn er over gesprekken over bijvoorbeeld buitenechtelijke kinderen. Zwaantje komt verhaal halen bij stamgast Rynaard die haar zwanger zou hebben gemaakt. Het koffiehuis wordt door Sofy en haar meid Anna verdedigd als plek waar fatsoen heerst. De meid Anna spreekt een bezoekerster aan op ongepast gedrag: 'Je moest hier geen geraas maaken, vrouwtje, versta je dat? / Hebje wat te zeggen, zo kan je met fatsoen spreeken.' (Van den Hoeven 1712: 34) Koffiedrinken lijkt vooral een bezigheid op de achtergrond, maakt de sfeer en de koffie wordt steeds samen met tabak en sterke drank genuttigd.

Klaas Buur

Anna, geef my eens een kop Koffi, ik moet zyn gezondheid drinken. [...]

Frans Buur

Geef daar noch eens een kop Koffi op.

Klaas

My een pyp Tabak

Adelaar

My een glaasje Arataffi [= ratafia, een alcoholische drank]. (Van den Hoeven 1712: 25-28)

Als echter Goosse, 'een dronke boer', duidelijk geen stamgast, langskomt en om wijn vraagt, wordt hij belachelijk gemaakt:

Anna

Hoe laater op den dag hoe schoonder het volk, wie heeft zyn leven!

Een Veenboer in een Koffihuis? dit ziet 'er geestig uit,

Wel dit steekt of, als een Prince Vlag op een Vullischuit.

Goosse

Wil je me Wyn geeven of niet, hoe zel 't hier lukken? [...]

Anna

Wij hebben die drank hier niet, je bent verkeerd Man.

Goosse

Verkoopje hier dan geen drinken?

Anna

Ja, Koffi, en Chocolate.

Ze geeft hem geen sterke drank, en de veenboer zegt dan:

Goosse

En ik zeg, als je niet tappen wild, wat duivel doeje dan met een kroeg op?

Of houje duiven op zolder? of tapje droge gastery (=bied je logeerplek).

Hij krijgt een kop koffie, maar vindt het maar een raar goedje en noemt het 'Schoffi':

Goosse

Meisje, wat is 'er in deeze kop?

Het is zo dik, en zo drabbig, het lykt wel boone zop.

Moet ik dat zo uitdrinken? ô duizend schanden,

Het is bylo zo heet, ik zou myn kneveld wel branden. (Van den Hoeven 1712: 28)

In Jacob Weyermans *Koffiehuisnichtje* uit 1721, waarin het nichtje van de koffiehuisseigenaar als werkneemster allerlei avonturen met mannelijke bezoekers beleeft die uiteindelijk tot haar ondergang leiden, zien we een vergelijkbaar beeld van het koffiehuis als plaats waar met name mannen elkaar treffen, maar waarin allerlei verwickelingen rond hun omgang met vrouwen het gespreksonderwerp vormen.

In 't *Koffyhuys*. *Kluchtspel* zien we ook dat de vaste bezoekers (een jonker, onder anderen) uit de hogere klassen komen. Een niet-stamgast uit een andere sociale groep zoals deze veenboer Goosse, wordt als buitenstaander bespot, kent koffie niet, en krijgt geen alcohol. In *De Hollandsche Spectator* uit 1733 zien we de klassenscheiding ook. Daarin wil de (voornaam) hoofdpersoon niet dat zijn knecht het koffiehuis bezoekt:

Dit wekte myne nieuwsgierigheid op, en om in vryheid met hem te moogen spreken, besloot ik (vermits myn huis vry ver van daar is, en ik geen knecht in een Koffyhuys wilde brengen) met hem te gaan naar een plaats, daar ik gansch niet bekend ben, en bragt hem in een der Bierhuizen agter de Beurs. (Van Effen 1999: 270)

Dit zou kunnen betekenen dat het koffiehuis geleidelijk aan een plek werd waar burgers op (meer) stand naartoe kwamen. Zeker in Amsterdam lijkt

dat het geval. Bezoekers van de koffiehuisen worden vaak aan de handel en beurs gerelateerd. In Pieter Langendijks *Quincampoix of de windhandelaars* uit 1720 zien we handelaren die in het hierboven genoemde Engelse koffiehuis dat na de aandelenrash de bijnaam 'Quincampoix' kreeg, naar de Franse straat waar de windhandel plaatsvond, hun dagen er met loos geklets doorbrengen (Sturkenboom 2005).

Hogere rangen en standen als vaste gasten betekende niet dat de gespreksstof veranderde of de gesprekken meer de aard kregen die bij het verlichtingsideaal van sociabilisering paste. In het al genoemde tijdschrift *Het koffy-huis der nieuwgierigen* uit 1745 zien we zoals hierboven gemeld expliciete aandacht voor de achtergronden van de vaste bezoekers: geen vrouwen, maar wel jongeren en ouderen die een bepaald carrièreperspectief delen en met elkaar uitwisselen. Daarnaast, zo blijkt uit dit tijdschrift, spraken ook zij over politiek. Het tijdschrift biedt input voor gesprekken in koffiehuisen, en die input is vrijwel steeds politiek van aard: gebeurtenissen, verdragen, oorlogen uit omringende landen met name. Meer aandacht krijgen vooral criminele activiteiten en daarop volgende terechtstellingen in de Republiek zelf. Aan het eind van de achtste aflevering van 1745 maakt Van den Burg duidelijk waarom hij die informatie wil delen:

Besluit hier toe, of wilt besluiten veel te géven;
 Op d't 's Lands *Staat* zig forme een Léger van Geweldt,
 Want op Krygs-sterktens is nu niet meer te vertrouwen.
 Biedt, Ingezéten, biedt daar toe aan uw geldt;
 Op dat men door Geweldt Geweldt kan buiten houên;
 'k Wens dat Gods invloedt uw gemoedt gants billik rigt
 Gy overwégen zut wat Hemel-Zégeningen
 Gy in dit Landt geniet, en wat gy zyt verpligt
 Te doen, 'm 't U niet all' gelyk te zien ontwringen,
 En die zulk géven noemdt geweldt en overlast
 Dien wens ik een zwaar F.... of S..... Juk op zyn bast. (*Koffy-huis* 1745: 200)

Het delen van de politieke informatie dient de burgers van Nederland weerbaar te maken, en dient ze bereid te maken geld te geven voor de verdediging van het land. Een politiek, en geen specifiek sociabiliserend doel dus. Het tijdschrift voedde zo – al dan niet met een satirische ondertoon – het type koffiehuis-politici waartegen satiricus Justus van Effen zich heftig verzette. Van Effen bedacht er zelfs een naam voor: *koffiehuis-politiek*. Dat zijn 'personen die naar het café gaan om er eens lekker heftig te discussiëren

over de politiek'.⁵ Dit is ook het beeld dat we uit het tijdschrift *De Amsterdamsche Hermes* van satiricus Jacob Campo Weijerman kennen. Hij spreekt daarin weinig lovend over de 'coffihuis-wysgeeren' die allerlei wijsheden en juistheden over de politieke situaties rondom de Nederlanden, Spanje en Engeland proberen te duiden (Weyerman 1722).

Een andere bron uit die tijd, *Handvesten, ofte Privilegien ende Octroyen, mitsgaders Willekeuren, Costuimen, Ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam*, geeft hetzelfde beeld dat in de koffiehuisen over politiek werd gesproken. Daarbij wordt vermeld dat leesvoer dat die discussies aanwakkerde, soms verboden werd: '[...] dat geene Missiven [...] nog Resolutien, nog Acten van Staat in Coffy-huysen [...] te leesen werden gegeven' (Noordkerk & Farret 1748-1778: 572). Je zou die verboden kunnen zien als een manier waarop te diepgaande discussies tegen werden gegaan.

Het patriotse weekblad *De post van den Neder-Rhyn, oprecht vaderlands en staatkundig beoordeelt, tegens de ouderwetse Nederlandsche patriot*, dat verscheen tussen 1781 en 1787, is opgedragen aan de kastelein en klanten van het Engelse koffiehuis in Amsterdam. Zoals in de titel staat, worden de *Post van den Neder-Rhyn* en *De ouderwetse Nederlandsche patriot* in dit pamflet met elkaar vergeleken, waarbij de laatste wordt afgedaan als 'schelmachtig, verraderlyk en Engelschgezind' (Hoefnagel 1781). Dat de schrijver van dit pamflet zijn werk opdraagt aan het Engelse koffiehuis betekent wellicht dat het in dit koffiehuis blijkbaar de gewoonte was om politieke pamfletten te bespreken (Theeuwen 2002: 73 e.v.).

Geen van de tekstbronnen, ook niet de laat achttiende-eeuwse, geven het beeld van de beschavende gesprekken en de sociabiliteit die in de historiografie tot op heden verondersteld wordt. Dat beeld danken we wellicht eerder aan het beeld dat de Engelse koffiehuisen gaven, als aan die ene vroeg-achttiende-eeuwse bron *De gedebaucheerde en betoverde koffy- en thee-weereld* (1701) alsook aan vroeg negentiende-eeuwse beeldvorming, zoals gecreëerd door Willem Bilderdijk in een ongesubstantieerde opmerking in zijn *Geschiedenis des Vaderlands*: 'De Koffijhuizen gaven veelal gelegenheid tot het vormen van Collegien' (Bilderdijk 1832-1853: 171).

Het dagboek van de Amsterdammer Jacob Bicker Raije over veertig jaar alledaags leven in Amsterdam, geeft wel een ander tijdverdrijf in de koffiehuisen aan, naast roddelen en nieuwtjes uitwisselen. Het dagboek bevestigt wat Wijsenbeek in de boedelinventarissen vond: in de koffiehuisen werden veel spelletjes gedaan. In 1734 schrijft Bicker Raije over een vooraanstaande stadsgenoot die is overleden. Hij weet van hem alleen dat

5 Geciteerd via <https://www.literatuurgeschiedenis.org/18e-eeuw/koffie-tabak-en-debat>.

hij een liefhebber van de taroktafel was [tarok = populair kaartspel] en dus vaak in de koffiehuisen te vinden was waar werd gespeeld en waar het er speciaal op de tarok- of truktafel nogal grof aan toeging (Bicker Raije 1935: 21). In 1752 tekent hij een gewelddadige gebeurtenis in het Nieuwe Amsterdamsche of Heerenkoffiehuis op die voortkwam uit de spelen die men in het koffiehuis speelde. Hij vertelt hoe ene meneer Pulle uit Utrecht en stadsgenoot meneer De Lespinasse samen aan het biljarten waren. De gemoederen liepen hoog op en de mannen kregen ruzie. Pulle greep een tang en probeerde De Lespinasse ermee de hersens in te slaan. Het toeval wilde dat De Lespinasse een degen droeg. Hij liet de bedreiging niet op zich zitten, maar greep zijn degen en stak Pulle tweemaal in zijn borst. Die viel dood neer en werd later begraven. Van Pulle werd gezegd dat hij een zeer slechte reputatie had, maar bij tijd en wijle ook grappig kon zijn en dat zijn dood daarom voor zijn vrienden daarom toch een gemis betekende. De Lespinasse handelde echter uit zelfverdediging en werd daarom vrijgesproken (Bicker Raije 1935: 21; 201-201). Ook oplichters frequenteerden de koffiehuisen. Bicker Raije schrijft in 1761 over de 'baron' (een zadelmakersknecht uit Maastricht) die zilver stal, maar zich verder bezighield met mensen uitzuigen, vals spelen en andere schelmstukken. Gepakt krijgt hij zestig stokslagen en twaalf jaar rasphuis (Bicker Raije 1935: 21; 257). In de in 1775 verschenen autobiografische *Ongelukkige levensbeschrijving van een Amsterdammer* bezoekt de schrijver een keer een koffiehuis en raakt daar meteen in een gevecht vanwege een ruzie tijdens het biljarten (Dekker 1965: 95).

Het koffiehuis Quincampoix dat toneelauteur Pieter Langendijk in 1720 beschrijft, is niet minder gewelddadig. Een van de personages probeert hier het koffiehuis binnen te gaan, maar het is er zo vol dat hij er niet kan staan. Er werd bovendien gerookt, geschreeuwd en geslagen door de aanwezigen (Langendijk 1892: 29). We weten dat dit begin achttiende eeuw een van de drukstbezochte koffiehuisen was, en dat hier de ramen werden ingegooid in 1720, toen de windhandel ten einde kwam (De Roever 1935: 62). We zien dat Bicker Raije in een toch meer voor privégebruik bedoelde tekst geen ander beeld schetst dan Langendijk in zijn toneelstuk.

Gokken in publieke gelegenheden zoals herbergen was in het vroegmoderne Amsterdam een populair tijdverdrijf en leidde regelmatig tot ruzies en gewelddadigheden. Dit is des te opvallender, omdat Amsterdam onder buitenlandse bezoekers de roem had een veilige stad te zijn – hoewel zowel Bicker Raije als een hedendaags historicus als Maarten Hell daar hun kanttekeningen bij hebben geplaatst (Hell 2011a: 152-154; Hell 2011b: 176). De negatieve uitwassen rond het gokken waren van dien aard dat het stadsbestuur maatregelen nam. In 1681 werd het vergokken van meer dan

vijftiengulden (het equivalent in koopkracht van ongeveer 290 euro vandaag de dag) verboden. In 1692 werd aan tappers, koffieschenkers en anderen verboden bepaalde gevaarlijke gokspellen toe te laten in hun uitspanning, een bepaling die vijf jaar later nog eens herhaald werd. Op overtredingen stonden voor de uitbater hoge boetes en bij herhaling tijdelijke of permanente sluiting van de zaak. Niettemin bleven ook daarna gokspelen nog uit de hand lopen (Hell 2017: 231-232).

5 Het Amsterdamse koffiehuis in de archieven

Vanuit het idee van de sociabiliserende werking van koffiehuizen zou men verwachten dat uit de hand lopende ruzies en gewelddadigheden iets was wat vooral in herbergen en bij tappers en koffieschenkers die zich richtten op de lagere standen voor zou komen. Zeventiende-eeuwse Hollanders stonden bekend als een vechtlustig volkje (Van Deursen 1978: 50-54), maar dit zou dan veranderen in de koffiehuizen die het toneel vormden van beschavende conversaties van de achttiende eeuw. Maar dit wordt niet bevestigd door archiefbronnen. De koffiehuizen die genoemd worden in de notariële attestaties (getuigenverklaringen bij de hoofdofficier) bevonden zich allemaal rondom de Beurs. Daar zullen de goeude burgers, en met name kooplieden zich opgehouden hebben. Maar de ruigere lieden, zoals matrozen, hielden zich eerder op in de buurt van de havens waar zij hun eigen onderkomens hadden. Gokken, ruzies en vechtpartijen lijken echter ook aan de orde van de dag in de koffiehuizen voor de kooplieden. Zo beschrijft notaris Joan Hoekebak in 1694 de vechtpartij in het Rochelse of Gasconse koffiehuis aan de Kalverstraat, waar twee Fransen ruzie krijgen over het vermoedelijke valsspelen bij het dammen van één van hen. Met vuisten en dambord gaat de een de ander te lijf, met bijna dodelijke afloop.⁶

Ruim tachtig jaar later beschrijft notaris Pieter Mastenbroek iets vergelijkbaars, dit keer in het Poolse koffiehuis aan de Kalverstraat. Jorgen en Herman spelen biljart en besluiten op Hermans initiatief om geld in te zetten. Herman wint, Jorgen verliest maar weigert te betalen omdat hij nog geld tegoed heeft van Herman. Er ontstaat een enorme ruzie: Herman

6 Stadsarchief Amsterdam (verder SA) Notarieel archief (verder NA), archiefnr. 5075, aktenr. 62820, f. 407-409, Attestatie van J. Hoekebak, 22 mei 1694. Zie: [https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%07B%022q%022:%02262820%022%07D;SA,NA,archieffnr.5075,aktenr.62823,f.414-415,Attestatie van J. Hoekebak](https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%07B%022q%022:%02262820%022%07D;SA,NA,archieffnr.5075,aktenr.62823,f.414-415,Attestatie%20van%20J.%20Hoekebak)
<https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%07B%022q%022:%02262823%022%07D;SA,NA>
<https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%07B%022q%022:%02262848%022%07D>.

slaat Jorgen in elkaar, geholpen door omstanders. Door slagen, schoppen en stoten van de biljartkeu verliest Jorgen bijna zijn leven.⁷ Hoewel de akte van Hoekebak eind zeventiende eeuw opgetekend werd en die van Mastenbroek eind achttiende eeuw, lijkt het beschavingsniveau in het koffiehuis niet te zijn toegenomen.

Naast spelen en gokken hield men ook weddenschappen en loterijen in het koffiehuis, en kwam er fraude voor. Notaris Benjamin Phaff tekent een dergelijke gebeurtenis op in 1739, wanneer Anthonij Baart en Willem Hendrik van Marcelis in het Royale Koffiehuis aan het Rokin dat een vrouwelijke eigenaar had een weddenschap afsluiten. Baart stelt voor dat degene die het eerst trouwt de ander duizend gouden dukaten – omgerekend €54.000, het gaat hier dus om rijke bezoekers van het koffiehuis – moet betalen.⁸ Beiden gaan akkoord en haasten zich naar de notaris om hun overeenkomst vast te leggen. Anderhalve maand later blijkt dat hun overeenkomst voor Baart erg goed heeft uitgepakt: hij is inmiddels al getrouwd en eist zijn geld bij Van Marcelis.⁹

Over een loterij tekent Salomon de Fremeri in 1746 op hoe twee mannen zijn bedrogen bij het kopen van een lot uit de stadsloterij. De loten blijken nep te zijn maar de kopers weten niet meer wie het lot aan hen verkocht heeft.¹⁰ Verder schrijft Salomon Dorper in 1768 over een vermoedelijk geval van belastingontduiking. In het Zwitserse koffiehuis klopt de hoeveelheid flessen wijn namelijk niet met de opgegeven hoeveelheid. Niet alleen blijkt hier opnieuw dat er dus alcohol wordt geschonken in koffiehuisen, ook wordt de hoeveelheid hiervan gecontroleerd door de stad. De eigenaar van het koffiehuis, Antonio Jenatz, verklaart dan ook dat hij zeer verbaasd is nu de hoeveelheid flessen wijn niet blijkt te kloppen met het geïnventariseerde aantal. Hij schenkt namelijk slechts ‘zeer zelden en alleen bij enkele toeval- len’ wijn en brandewijn, en kan niet achterhalen waarom het aantal nu niet klopt.¹¹

7 SA, NA, archiefnr. 5075, aktenr. 256319, f. 146-150, Attestatie van P. Mastenbroek, 6 maart 1776. Zie: <https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%7B%22q%22:%22256319%22%7D>.

8 Een gouden dukaat had een waarde van ongeveer fl. 5,00. 1000 gouden dukaten hadden dus een waarde van zo'n fl. 5.000. Met behulp van de waardecalculator van het IISG is dat omgerekend naar euro's ongeveer €54.000. <https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php>

9 SA, NA, archiefnr. 5075, aktenr. 299841, f. 137-139, Attestatie van B. Phaff, 17 september 1739. Zie: <https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%7B%22q%22:%22299841%22%7D>.

10 SA, NA, archiefnr. 5075, aktenr. 124892, f. 5-7, Attestatie van S. de Fremeri, 11 januari 1746. Zie: <https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%7B%22q%22:%22124892%22%7D>.

11 SA, NA, archiefnr. 5075, aktenr. 245489, f. 110-112, Attestatie van S. Dorper, 10 september 1768. Zie: <https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%7B%22q%22:%22245489%22%7D>.

Naast spelen, gokken, weddenschappen en fraude kenden de koffiehuisen ook ordinaire vechtpartijen. Als schout Jan van Westerveld in 1763 samen met dienaars van justitie Fredrick Weijer en Matthijs Gerst naar het Franse koffiehuis gaat om daar de Fransman Pasquier aan te houden en op te pakken, krijgen ze te maken met boze eigenaar Sluijter. Over de misdaden van Pasquier wordt niet gesproken, maar ze zijn voor Sluijter in ieder geval niet doorslaggevend: hij weigert de schout en zijn knechten de toegang tot zijn etablissement, want, zegt hij, hij staat niet toe dat ze iemand met geweld uit zijn koffiehuis meenemen. De omstanders schieten toe en slaan de schout en dienaars in elkaar, waardoor Pasquier kan ontsnappen.¹²

In 1791 schrijft notaris Leonard Beels over een Joods echtpaar – we zien hier dus net als in de toneelstukken dat ook vrouwen de koffiehuisen bezochten, ook al waren ze er geen vaste gasten – dat schijnbaar zonder reden wordt mishandeld in een onbekend koffiehuis in de buurt van de Jodenhouwtuinen. Een ketel koffie wordt in het gezicht van de man gegooid, en diezelfde ketel wordt vervolgens gebruikt om op de vrouw in te slaan. Dit alles gebeurt door Femmetje, die in het koffiehuis werkt. Ze geeft geen reden voor haar handelen, maar dreigt wel om de getuigen om te kopen zodat ze vrijuit kan gaan.¹³

Tenslotte nog een akte uit 1795, opgesteld door notaris Dirk Willem van der Bruggen. In november 1795 zijn drie burgerruiters op zoek naar kastelein Klingenspoor, orangist en eigenaar van het Franse koffiehuis in de Kalverstraat. Er wordt niet vermeld waarom ze hem zoeken, maar het is wel duidelijk dat de burgerruiters buitengewoon gewelddadig zijn. Ze schreeuwen, mishandelen de bezoekers van het koffiehuis, slaan erop los als iemand hen verkeerd aankijkt en bestellen veel jenever. Blijkbaar is het consumeren ervan niet ongebruikelijk en de resulterende kwade dronk stimuleert in ieder geval gewelddadigheid, meer dan een kopje koffie zou hebben gedaan. Iedereen die probeert tegen hen in te gaan, wordt tot bloedens toe geslagen. Ook het koffiehuis zelf krijgt ervan langs en verschillende ruiten sneuvelen, evenals de glazen en kopjes waaruit de

12 SA, NA, archiefnr. 5075, aktenr. 77545, f. 213-215, Attestatie van H.D. van Hoorn, 7 juli 1763. Zie: [https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%7B%22q%22:%62277545%22%7D;SA,NA,archieffnr.5075,aktenr.82427,f.216-218,Attestatie van H.D. van Hoorn, 8 juli 1763. Zie: https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%7B%22q%22:%62282427%22%7D](https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%7B%22q%22:%62277545%22%7D;SA,NA,archieffnr.5075,aktenr.82427,f.216-218,Attestatie%20van%20H.D.van%20Hoorn,8%20juli%201763.Zie:%20https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%7B%22q%22:%62282427%22%7D).

13 SA, NA, archiefnr. 5075, aktenr. 65298, f. 121-123, Attestatie van L. Beels, 17 mei 1791. Zie: <https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%7B%22q%22:%62265298%22%7D>.

mannen gedronken hebben. Zo plotseling als de mannen gekomen zijn, vertrekken ze ook weer.¹⁴

Geweld lijkt dus zeker niet uitzonderlijk te zijn geweest in koffiehuisen, al is het wel de vraag of het daar op vergelijkbare schaal aanwezig was als in andere publieke ruimtes. De notariële verklaringen over gewelddadige uiteenzettingen zijn uiteraard eerder een topje van een ijsberg dan een uitputtende catalogus. De meeste Amsterdammers zullen niet de moeite hebben genomen meteen naar een notaris te lopen om een belastende verklaring af te geven. Maar een bij uitstek geschikte plek voor literaire socialisatie en daaruit voortkomende sociabiliteit lijken de 'deftige' koffiehuisen allerminst geweest te zijn. De beschikbare data en met name recent onderzoek naar geweld in Amsterdamse context gedaan door Bob Pierik, in het kader van het project 'The Freedom of the Streets. Gender and Urban Space in Europe and Asia (1600-1850)' geeft nog wel reden tot verder onderzoek. In vergelijking met de bierhuizen en kroegen lijkt het koffiehuis minder gewelddadig. Het koffiehuis komt ook in dat onderzoek in de attestaties naar voren als een plek waar ruzietjes en opstootjes plaatsvinden, en waar mannen die het geweld niet schuwen, elkaar ontmoetten. Maar volgens Pierik was het koffiehuis een relatief rustige plek wat betreft absolute aantallen van gevallen van geweld. Dit kan ook een reden zijn dat het koffiehuis in de loop der geschiedenis toch het imago van een plek heeft gekregen waar enige beschaving wel te zoeken was. Maar deze conclusie moet niet te snel worden getrokken. Het aantal koffiehuisen was immers klein in vergelijking met het aantal drinkhuizen (herbergen, taveernes, tapperijen) in de stad. Tegen 1700 waren er 1350 licentiehouders voor alcohol- en tabaksverkoop in Amsterdam (één voor elke 46 burgers, en dan rekenen we de verkopers zonder vergunning nog niet mee), een getal waarbij dat van 32 voor deftige koffiehuisen in het niet valt (Hell 2017: 114).

6 Conclusie en discussie

In de bestaande literatuur van onder anderen Wijsenbeek, Kloek en Mijnhardt, Leemans en Johannes en Sturkenboom worden de laat zeventiende-eeuwse en vroeg achttiende-eeuwse koffiehuisen gepresenteerd als plekken waar de literaire socialisatie plaatsvond die kenmerkend was voor de

14 SA, NA, archiefnr. 5075, aktenr. 30380, f. 316-322, Attestatie van D.W. van der Bruggen, 12 november 1795. Zie: <https://archieff.amsterdam/indexen/persons?ss=%7B%22q%22:%2230380%22%7D>.

Verlichting, resulterend in sociabiliteit. In de literaire representaties en archiefbronnen uit die periode zien we dit beeld niet bevestigd. Kijkend naar de toneelstukken en andere teksten die we over het koffiehuis hebben: er worden kranten en beursberichten gelezen, maar tot diepgaande gesprekken, nieuwe inzichten en ontcrachte vooroordelen leidt dit niet. Het koffiehuis lijkt gaande de achttiende eeuw weliswaar de plek geworden waar de iets meer gegoede burgers van verschillende leeftijden en achtergronden samenkwamen, en waar volop gesproken en gediscussieerd werd, maar waar vooral meningen en nieuws werden uitgewisseld, en gesprekken die leidden tot persoonlijke groei en aanscherping van het eigen oordeel geen doel waren. We zien in die bronnen ook niet de vorm van literaire socialisatie die Dietz en Ponjée aantoonde in *Sara Burgerhart* en jeugdliteratuur (Dietz & Ponjée 2013; Dietz 2021): in de toneelstukken en andere teksten komen geen personages of rolmodellen voor die de lezer duidelijk maken hoe er idealiter gelezen en daarna gediscussieerd zou kunnen worden in het koffiehuis. Het beeld van het koffiehuis verandert niet wezenlijk, ook niet in de akten in de door ons onderzochte periode. De akten laten geen verandering in de aard en omvang van de meldingen van geweld zien: het type activiteiten in de koffieuizen in Amsterdam veranderde niet, en daarmee is het ook hoogst onwaarschijnlijk dat literaire socialisatie en sociabiliteit de kern van een verblijf in het koffiehuis uit gingen maken. Sociale contacten waren er in het achttiende-eeuwse Amsterdamse koffiehuis volop, en die contacten speelden zich ook af tussen gegoede vooral mannelijke burgers, maar sociabiliserend werden die er in de onderzochte periode niet. Dat het aantal koffieuizen in de onderzochte periode afnam, althans in Amsterdam, duidt ook niet op een belangrijke rol voor de koffieuizen in de literaire socialisatie en daaruit volgende sociabilisering van de Amsterdamse burgers.

Wat onze bronnen wel duidelijk maken, is dat de koffieuizen waarschijnlijk een scheiding tussen mannen en vrouwen kenden als het om deelname aan die gesprekken ging. Vrouwen waren er wel aanwezig – maar alleen omdat ze er werken of op bezoek kwamen. De vrouwen kwamen naar het zich laat aanzien alleen samen in theehuizen en op theekransjes. Zo sloten die twee bevolkingsgroepen elkaar door hun consumptiepatronen grotendeels uit. Sociabiliteit lijkt een genderverdeling te hebben gehad die op basis van ons onderzoek nader onderzocht zou kunnen worden.

De these van het koffiehuis als plek van literaire socialisatie en sociabiliteit heeft de test in dit artikel dus niet doorstaan. Het was niet de combinatie van de, in vergelijking met alcohol, minder bedwelmende of

zelfs scherpmaakende koffie die de maatschappij sociabiliteit bracht vanaf het eind van de zeventiende eeuw.

Dit onderzoek roept vooral de vraag op: waar vond die literaire socialisatie en sociabiliteit die in de Verlichting als ideaal geschetst werd, in de Republiek dan wél plaats? Recent onderzoek van Dietz in *Lettering Young Readers in the Dutch Enlightenment* bracht aan het licht dat de kinderliteratuur uit die eeuw, die de reputatie heeft braaf te zijn en brave kinderen op te voeden, in verrassende mate aanzette tot zelf nadenken en handelen door de jonge lezers. In die literatuur zien we het literaire socialisatieproces ook verbeeld worden door jonge personages: de literatuur is nadrukkelijk bedoeld om zelfs jonge lezers actief in de achttiende-eeuwse sociabiliteit te betrekken (Dietz 2021). Wellicht zagen we tot nu toe bij de volwassenen ook iets over het hoofd. Met dit artikel sporen we dus vooral aan te zoeken naar een andere factor in dit proces onder de volwassenen dan de koffiehuisen. De derde grote these over de achttiende-eeuwse leescultuur, de literaire socialisatie en sociabiliteit, komt ook onder druk te staan nu de Amsterdamse koffiehuisen ontmanteld zijn. Van een leesrevolutie van intensief naar extensief lezen was geen sprake, de publieke opinie ontstond niet in de achttiende-eeuwse kranten – maar in de zeventiende-eeuwse pamflettenindustrie in de Republiek. En toch werden de hoofden rijp gemaakt voor ander leesgedrag: waar gebeurde dat, als het niet in de koffiehuisen plaatsvond? Of moeten we verder kijken naar Haagse en Utrechtse koffiehuisen? Was de situatie daar misschien anders?

Sociabiliteit en koffie gingen wel samen in de privésfeer, waarin koffie in de loop van de achttiende eeuw steeds meer gedronken werd: waar een veel vertrouwelijkere sfeer geschapen kon worden dan in de koffiehuisen aan de orde was. En waar mogelijk de scheiding tussen mannen en vrouwen minder absoluut was, en dus het sociabiliserend effect groter was omdat de gesprekken zich niet beperkten tot inbreng vanuit louter het mannelijke perspectief. Haijo Zwager wees er al op dat dit soort bijeenkomsten in de achttiende-eeuwse Republiek gebruikelijk waren, maar veel meer privé van aard dan in andere landen op dat moment het geval was (Zwager 1968: 185-186). Is dat de plek waar we moeten gaan zoeken?¹⁵

¹⁵ Onderzoek voor dit artikel vond plaats in het kader van het project *Intoxicating Spaces: The Impact of New Intoxicants on Urban Spaces in Europe, 1600-1850*, gefinancierd door het HERA Public Spaces: Culture and Integration in Europe research programma. Met dank aan het Stadsarchief Amsterdam en Mark Ponte.

Bibliografie

- Bicker Raye 1935 – J. Bicker Raye, *Het dagboek van Jacob Bicker Raye 1732-1772*. Amsterdam: Uitgevers-Maatschappij 'Joost van den Vondel', 1935.
- Van den Berg 1984 – W. van den Berg, 'Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus'. In: M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1984, p. 151-170.
- Bernagie 1685 – P. Bernagie, *De Ontrouwe Kantoorknecht en Lichtvaerdige Dienstmaagd*. Amsterdam: Albert Magnus, 1685.
- Blankaart 1686 – S. Blankaart, *Verhandeling van de coffée, aangaande des selfs kragten in gesunde luiden en alle ziekten*. Den Haag: Pieter Hagen, 1686.
- Blauw 1977 – H.M. de Blauw, 'Bibliografie van het werk van Hermanus van den Burg gepubliceerd tussen 1700 en 1800'. In: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw* (1976-1977) 36, p. 5-35 (nrs. 67-70, 73-77, 81-82).
- Bilderdijk 1832-1853 – W. Bilderdijk, *Geschiedenis des Vaderlands. Deel II*. Amsterdam: P. Meyer Warnars, 1832-1853.
- Commelin 1693 – C. Commelin, *Vervolg Van de beschryving der stad Amsterdam*. Amsterdam: Wolfgang, Waasbergh, Boom van Someren and Gorthall, 1693.
- Cowan 2005 – B. Cowan, *The social life of coffee: The emergence of the British coffee house*. New Haven: Yale University Press, 2005.
- Dekker 1965 – M.J. Dekker (ed.), *Ongelukkige levensbeschrijving van een Amsterdammer*. Amsterdam: H.J. Paris, 1965.
- Van Deursen 1978 – A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw. Deel II. Volkskultuur*. Assen: Van Gorcum, 1978.
- Dietz & Ponjee 2013 – F.M. Dietz & L.P. Ponjee, 'Sara Burgerhart als leeswijzer: literaire socialisatie via lezende personages'. In: *Nederlandse Letterkunde* 18 (2013) 3, p. 79-100.
- Dietz 2021 – F.M. Dietz, *Lettering Young Readers in the Dutch Enlightenment: Literacy, Agency and Progress in Eighteenth-Century Children's Books*. Londen: Palgrave Macmillan, 2021.
- Van Effen 1999 – J. van Effen, 'De Hollandsche Spectator. Aflevering 151-195: 7 april 1733 – 7 september 1733'. In: M. de Niet (ed.), *De Hollandsche Spectator*. Leiden: Astraea, 1999.
- Elias 2005 – A.M. Elias (ed.), *De Vrankrijker's geschiedenis van de belastingen*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2005.
- Glamann 1958 – K. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade 1620-1740*. Kopenhagen: Danish Science Press, 1958.
- Goodman 1995 – J. Goodman, 'Excitantia: or, how Enlightenment Europe took to soft drugs'. In: J. Goodman, P.E. Lovejoy & A. Sherratt (eds.), *Consuming habits: drugs in history and anthropology*. Londen: Routledge, 1995, p. 126-147.

- Hanou 2002 – A. Hanou, 'Balsemiek! Olipodrigo over voedsel bij Elisabeth Wolff en anderen'. In: *Mededelingen van de stichting Jacob Campo Weyerman* 28 (2005), p. 48-60.
- Harms 2011 – R. Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.
- Hell 2011a – M. Hell, 'Een veilige metropool. Handhaven en gedogen 1578-1696'. In: M. Hell, K. Hofman, P. Knevel, G. Meershoek & P. de Rooy (red.), *Waakzaam in Amsterdam. Hoofdstad en politie vanaf 1275*. Boom: Amsterdam, 2011, p. 119-161.
- Hell 2011b – M. Hell, 'Het verlies van de autonomie. Politie en revolutie 1696-1813'. In: M. Hell, K. Hofman, P. Knevel, G. Meershoek & P. de Rooy (red.), *Waakzaam in Amsterdam. Hoofdstad en politie vanaf 1275*. Boom: Amsterdam, 2011, p. 175-235.
- Hell 2017 – M. Hell, *De Amsterdamse herberg 1450-1800. Geestelijk centrum van het openbare leven*. Nijmegen: Vantilt, 2017.
- Het Suynigh en Vermaeckelijck Coffy-huys 1678 – *Het Suynigh en Vermaeckelijck Coffy-huys ofte eene Versameling van een party vermakelijke en koddige Kluchten*. Zaandijk: Jan Appelaar, 1678.
- Van den Heuvel & Van Nederveen Meerkerk 2010 – D. van den Heuvel & E. van Nederveen Meerkerk, 'Huishoudens, werk en consumptieveranderingen in vroegmodern Holland. Het voorbeeld van de koffie- en theeverkopers in 18de-eeuws Leiden'. In: *Holland* 42 (2010), p. 102-124.
- Hoefnagel 1781 – N. Hoefnagel, *De post van den Neder-Rhyn oprecht vaderlands en staatkundig beoordeelt, tegens de Ouderwetse Nederlandsche Patriot. Opgedraagen aan de calanten en de casteleyn, van het Engelsch coffyhuis, te Amsterdam*. Amsterdam: z.n., 1781.
- Van den Hoeven 1712 – W. van den Hoeven, *'t Koffyhuis. Kluchtspel*. Amsterdam: Izaak Duim, 1712.
- Israel 2001 – J.I. Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Jansen 1976 – G.H. Jansen, *De eeuwige kroeg. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lokaal*. Meppel: Boom, 1976.
- Jensen 1936 – J.N.J. Jensen, *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850*, supplement. Amsterdam: Genootschap Amstelodamum, 1936.
- Kloek & Mijnhart 1993 – J.J. Kloek & W.W. Mijnhardt, 'Lezersrevolutie of literaire socialisatie?' In: J. Goedegebuure (red.), *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het Eenenveertigste Filologencongres*. Tilburg: Tilburg University Press, p. 211-224.
- Kloek & Mijnhardt 2001 – J.J. Kloek & W. W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001.

- Koffy-huis* 1745 – [Hermanus van den Burg], *Het koffy-huis der nieuwgierigen*. Amsterdam: Steeve van Esveldt, 1745.
- Krook 1701 – E. Krook, *Theezieke juffers*. Amsterdam: Erven J. Lescaillie, 1701.
- De Kruif 1999 – J. de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*. Zutphen: Walburg Pers, 1999.
- Langendijk 1720 – P. Langendijk, *Quincampoix of de windhandelaars en Arlequyn Actionist*. Ed.: C.H.Ph. Meijer. Zutphen: W.J. Thieme & Cie, 1892.
- Van Lierop-Debrauwer 1990 – W.L.H. van Lierop-Debrauwer, *Ik heb het wel in jôuw stem gehoord. Over de rol van het gezin in de literaire socialisatie van kinderen*. Delft: Eboron, 1990.
- Leemans & Johannes 2013 – I. Leemans & G.J. Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.
- Lesger 2005 – C. Lesger, 'Vertraagde groei. De economie tussen 1650 en 1730'. In: W. Frijhoff & M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, dl. II-2. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813*. Amsterdam: SUN, 2005.
- McCants 2008 – A.E.C. McCants, 'Poor consumers as global consumers: The diffusion of tea and coffee drinking in the eighteenth century'. In: *The Economic History Review* 61 (2008), p. 172-200.
- Mountague 1696 – W. Mountague, *The delights of Holland: or, a three months travel about that and the other provinces. With observations and reflections on their trade, wealth, strength, beauty, policy & together with a catalogue of the rarities in the anatomical school at Leyden*. Londen: John Sturton, 1696.
- Nieuw-Amsterdams minne-beekje na 1679 – *Nieuw-Amsterdams minne-beekje Of het thee geselschap der Haaghse jufferen*. Amsterdam: z.n, na 1679.
- Noordkerk & Farret 1748-1778 – H. Noordkerk & J.P. Farret, *Handvesten, ofte Privilegien ende Octroyen, mitsgaders Willekeuren, Costuimen, Ordonnantien en Handelingen der stad Amstelredam*. Amsterdam: Hendrik van Waesberge, Salomon en Petrus Schouten, 1748-1778.
- Oldewelt 1955 – W.F.H.K. Oldewelt, 'De Hollandse imposten en ons beeld van de conjunctuur tijdens de Republiek'. In: *Jaarboek Amstelodanum* 47 (1955), p. 48-80.
- Van Oostrum 2006 – P. van Oostrum, 'Trammelant rond de theestoof: over de sekse van thee (en koffie)'. In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 29 (2006), p. 49-66.
- Pierik 2022 – B. Pierik, *Urban Life on the Move Gender and Mobility in Early Modern Amsterdam*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam (te verschijnen).
- Reinders & De Wit 1994 – P. Reinders & A. de Wit, "Een specie van swarte boontjes". Voorspel van de koffie in Nederland'. In: P. Reinders & T. Wijzenbeek (red.), *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis*. Zutphen: Walburg Pers, 1994, p. 11-24.

- De Roever 1902 – N. de Roever, *Uit onze oude Amstelstad. Schetsen en tafereelen betreffende de geschiedenis der veste, het leven en de zeden harer vroegere bewoners*. Amsterdam: Koster, 1902.
- Samenspraak 1781 – *Samenspraak tussen een Fries edelman, zee-officier, koopman, castelyn en zyn knecht, gehouden in een voornaam coffyhuis tot Amsterdam*. KB, Collectie Dutch Pamphlets Online, 20228. Amsterdam: z.n, 1781.
- Schivelbusch 1992 – W. Schivelbusch, *Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genussmittel*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1992, p. 62-72.
- Schotel 1905 – G.D.H.J. Schotel, *Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw*. Leiden: Sijthoff, 1905, p. 51-56.
- Smith 1995 – W.D. Smith, 'From coffeehouse to parlour: The consumption of coffee, tea, and sugar in north-western Europe in the seventeenth and eighteenth centuries'. In: J. Goodman, P.E. Lovejoy & A. Sherratt (eds.), *Consuming habits: drugs in history and anthropology*. Londen: Routledge, 1995, p. 148-164.
- Sturkenboom 2005 – D. Sturkenboom, 'Om de eer van het koopmanschap. De verleiding van het grote geldverdiene op het Nederlands toneel voor 1800'. In: *Praagse Perspectieven 3*, Praag: Universitaire pers, 2005, p. 13-32.
- Sturkenboom 1998 – D. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht: sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 1998.
- Theeuwen 2002 – P.J.H.M. Theeuwen, *Pieter 't Hoen en de Post van den Neder-Rhijn (1781-1787)*. Verloren: Hilversum, 2002.
- Van der Tol 1993 – M. van der Tol, 'Wat ging er om in "Het Koffy-huis der Nieuwgierigen"? Vergeten periodiek (1744-1746) werpt nieuw licht op het achttiende-eeuwse koffiehuis'. In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman 16* (1993), p. 85-96.
- Voskuil 1988 – J.J. Voskuil, 'De verspreiding van koffie en thee in Nederland'. In: *Volkkundig Bulletin 14* (1988), p. 68-93.
- Wolff & Deken 1782 – B. Wolff & A. Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. Den Haag: Isaac van Clee, 1782.
- Weyerman 1722 – J.C. Weyerman, 'No. 14. Amsterdamsche Hermes. Dingsdag den 30 december 1721'. In: *Den Amsterdamschen Hermes. Deel 1*. Amsterdam: Hendrik Bosch, 1722.
- Withington 2020 – W. Whithigton, 'Where was the coffee in early modern England?' In: *The Journal of Modern History 92* (2020), p. 40-75.
- Wijsenbeek 1994a – T. Wijsenbeek, 'Ernst en luim. Koffiehuizen tijdens de Republiek'. In: P. Reinders & T. Wijsenbeek (red.), *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis*. Zutphen: Walburg Pers, 1994, p. 35-54.
- Wijsenbeek 1994b – T. Wijsenbeek, 'Van medicijn tot statussymbool. Koffie thuis in de zeventiende en achttiende eeuw'. In: P. Reinders & T. Wijsenbeek (red.),

Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis. Zutphen: Walburg Pers, 1994, p. 107-118.

Zwager 1968 – H. Zwager, *Waarover spraken zij. Salons en conversatie uit de achttiende eeuw.* Assen: Van Gorcum, 1968.

Over de auteurs

RIANNE DE KONING, Docent Nederlands; STEPHEN SNELDERS, Universiteit Utrecht, Freudenthal Instituut, Princetonplein 5, 3584 CC Utrecht; ELS STRONKS, Universiteit Utrecht, Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek; Trans 10, 3512 JK Utrecht